

**'רבי חנינא והצפרדע':
הד למסורת סיפורית קדומה מאשכנז
באסופה לילדים מאת אשר ברש**

ורד טוהר

א

קובצי סיפורים עבריים לילדים הם שלב חשוב בתהליכי התקבלותו והפצתו הכתובים של סיפור עברי עממי. ספרות הילדים העברית זוהתה מייד עם היווצרותה עם מנגנון רב כוח להשרשת אידיאולוגיה לאומית,¹ והיא מספקת אשנב הצצה לכוחות הפועלים בתרבות מנקודת מבט ייחודית. לפיכך יש לבחון באילו אופנים היא נוטלת חלק ברצף הפילולוגי-היסטורי של מסירת סיפורים עממיים והעברתם.

במרכזו של מאמר זה יעמוד הסיפור 'רבי חנינא והצפרדע'. ראשיתו הכתובה של הסיפור בכתב יד אוניברסיטת אוקספורד הספרייה הבודליאנית Or. 135 (להלן: כ"י א"ב 135), שהועתק במאה השלוש-עשרה במרחב האשכנזי.² לימים פורסם נוסח זה

* אני מודה מקרב לב לצוות המסור של מכון גנוים ע"ש אשר ברש שבתל-אביב, ובמיוחד לגב' הילה צור, על הסיוע האדיב ומסביר הפנים.

1 ראו מחקריה של יעל דר העוסקים בקשר שבין ספרות ילדים ואידיאולוגיה לאומית: 'דר, קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים 1930–1950, ירושלים תשע"ד; הנ"ל, 'מה לפירוק הפלמ"ח ולסיפורי ילדים?: משה שמיר ויגאל מוסנזון כותבים לילדים על רקע היריבות הפוליטית בין מפא"י למפ"ם במלחמת העצמאות', בתוך מ' בר-און ומ' חזן (עורכים), פוליטיקה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האורחית במלחמת העצמאות, תל-אביב תשע"ד, עמ' 580–598. כמו כן ראו ז' שביט, 'מושג הילדות ומעשיות לילדים, מקרה מבחן: כפה אדומה', בתוך ת' אלכסנדר (עורכת), עד עצם היום הזה: על אמנות ההיגוד של המספר העממי, רמת-גן 1993, עמ' 141–170; י' זרובבל, 'מסע במרחבי הזמן והמקום: ספרות אגדית כמכשיר לעיצוב זיכרון קיבוצי', תיאוריה וביקורת 10 (1997), עמ' 69–80.

2 ראו R. Kushelevsky, *Tales in Context: 'Sefer ha-ma'asim' in Medieval Northern France* (Bodleian Library, University of Oxford, Ms. Bodl. Or. 135), Wayne State University Press (forthcoming). אני מודה לפרופ' קושלבסקי על הרשות לצטט מממצאיה על כתב היד

של כתב היד בשנת 1896 בכתב העת *Revue des Études Juives* על ידי חוקר חוכמת ישראל והרב הראשי של צרפת, ישראל לוי (לעווזי) (1856–1939),³ ופורסם שנית בנוסח נאמן לחלוטין למקור בשנת 1939 בקובץ 'ממקור ישראל' – אחת מאסופות הסיפור של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי.⁴ לבד מהמופעים הללו הובא הסיפור לדפוס פעמים אחדות על ידי חוקרי תרבות ישראל במאה התשע-עשרה והעשרים במסגרת פרסומים מדעיים⁵ וכן זכה לכמה התייחסויות מחקריות בעשורים האחרונים.⁶

הסיפור ראה אור בכתובים פעם נוספת בשלהי תקופת הרנסנס, בידיש, בתוך

- טרם פרסומם, כאן ובהמשך המאמר. וראו גם מ' בית-אריה, כ"י אוכספורד Bodl. Or 135 בשולל מאמרו של עלי יסיף, תרביץ נד, ד (תשמ"ה), עמ' 631–643. על תפקידו של כתב היד בהעברת מסורות מן המזרח למערב ראו א' ליפסקר, 'כיצד נעשין "צדיק גמור"? טיפולוגיה של שינויים במעבר תימות מזרח למערב – עיון השוואתי בשתי תימות: נתן דצוציטא, החלוק המבהיק', בתוך א' ליפסקר ור' קושלבסקי (עורכים), מעשה סיפור: מחקרים בסיפורת היהודית מוגשים ליואב אלשטיין, רמת-גן תשס"ו, עמ' 193–220, ובמיוחד עמ' 205–206.
- I. Levi, 'Un Recueil de Contes Juifs Inédits', *REJ* 33 (1896), pp. 239–254 3
- מ"י בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), 'מעשה בעקרב שהיה בנו של אדם הראשון', בתוך ע' בן-גוריון (עורך), ממקור ישראל², תל אביב תשכ"ו (תרצ"ט), עמ' ריח, סימן שכג, נוסח ג. ברדיצ'בסקי פרסם גרסאות נוספות של הסיפור ברמות עיבוד שונות, ראו גם מ"י בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), 'ארבעה מלאכים טובים', בתוך מאוצר האגדה, ב: אגדות עם כולל אגדות מהימים שאחרי התלמוד ועד עתה, ברלין תרע"ד, עמ' 101–110; M. J. Bin Gorion (Berdyczewski), 'Von dem Frosch, in *Der Born Judas*, new edition, Berlin 1934 (Leipzig 1918), pp. 391–395, הנ"ל, 'ארבעה מלאכים טובים', בתוך צפונות ואגדות, מהדורה חדשה, תל-אביב תשט"ז (לייפציג 1924), עמ' רנו.
- כאמור בהערה 2 לעיל; וכן י"ד אייונשטיין, אוצר מדרשים, ניו-יורק, תרע"ה, ב, עמ' 344–347; 5
- ל' גינצבורג, אגדות היהודים, מהדורת מכון שכטר, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשס"ט, א/ג, עמ' 79–81; B. Pappenheim, *Allerlei Geschichten Maase Buch*, Frankfurt a.M. 1929, no. 147, pp. 141–147; M. Gaster, *The Exempla of the Rabbis*, London 1924, Hebrew part, pp. 197–206; D. Ben-Amos (ed.), *Mimekor Yisrael*, M.-J. Bin Gorion (coll.), E. Bin Gorion (ed.), I. M. Lask (trans.), Bloomington, IN 1976, I, section 4 no. 270, p. 491; D. Ben-Amos (ed.), *Mimekor Yisrael: Classic Jewish Folktales*, Abridged and Newly Annotated Edition, Bloomington, IN 1990, no. 146, pp. 272–273
- הבולטות שבהן; ע' יסיף, סיפור העם העברי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 306–308; ע' שפירא, 'מגמות 6
- הרחבה בסיפור העברי בימי הביניים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד, עמ' 300–325; ד' רוטמן, 'המופלא בסיפור העברי בימי הביניים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 2011, עמ' 92–121, 309–321; ר' קושלבסקי, 'עיון בסיפור "יוחנן והעקרב" בקובץ סיפורים מן המאה השלוש עשרה בצפון צרפת', הרצאה בכנס נא"ף: האיגוד האמריקאי לפרופסורים בעברית, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, יולי 2014; V. Tohar, 'Johanah and the Scorpion: A Jewish Medieval Romance', *Fabula: Journal of Folktales Studies* 50, 1/2 (2009), pp. 54–66

אוסף הסיפורים היידי החשוב 'מעשה בוך', בדפוס בזל ש"ס"ב (1602). גרסה זו תורגמה לאנגלית בידי חוקר הספרות הפולקלוריסט והרב משה גסטר (1856–1939) ופורסמה בשנת 1934.⁷

בקצה המודרני של שושלת היוחסין של הסיפור מצויה גרסה לילדים שנכתבה על ידי הסופר, העורך והמתחנך יליד גליציה אשר ברש (1889–1952). היא פורסמה בארץ ישראל במחצית המאה העשרים באנתולוגיה 'הנעל הקטנה' (תל אביב 1947), המכילה עיבודי אגדות ילדים יהודיות מימי הביניים.⁸

במאמר זה אבקש לבחון את השינויים שעברה העלילה דרך שלוש התחנות הללו – התחנה הימית-ביניימית העברית, התחנה הרנסנסית היידית והתחנה העברית מן העת החדשה – ולתאר באמצעותן את דרכו של אשר ברש בעיבוד הסיפור היהודי המסורתי לילדים קוראי עברית בארץ ישראל. במיוחד אדגיש את המפעל הספרותי של ברש בקבציו לילדים, אשר במרכזו הנגשת אגדות יהודיות מימי הביניים ממסורת אשכנז לילדי ישראל כמהלך תרבותי מודע של החזרת סיפורים נשכחים לתוך קורפוס הסיפור העברי בכלל וקורפוס ספרות הילדים העברית בפרט.

ב

מרבית פרסומו ותהילתו של אשר ברש באה לו בזכות פועלו בשדה הספרות העברית למבוגרים. בשנים 1922–1930 ערך את כתב העת הספרותי 'הדים' יחד עם יעקב רבינוביץ. בשנים 1921–1941 שימש עורך הפרוזה של הוצאת 'מצפה'. ברש שימש גם עורך שירה ופרוזה בהוצאת 'מוסד ביאליק' וכן הגה את הקמת מכון 'גנזים' ושימש יושב הראש הראשון שלו. מבין ספרי הפרוזה שלו: 'תמונות מבית מבשל השיכר' (תל-אביב: מצפה תרפ"ט), 'סיפורים' (תל-אביב: דביר תר"ץ), 'שיח העיתים: נובלות היסטוריות' (תל-אביב: מסדה תשי"ב). בשנת 1939 זכה בפרס ביאליק על הרומן 'אהבה זרה' (תל-אביב: דביר תרצ"ט).

ברש פעל אף בתחום ספרות הילדים העברית, ובו אתמקד כאן. הוא ערך קבצי סיפורים מתורגמים ומעובדים לילדים מספרות העולם, למשל: 'פלח הרימון: מאגדות

7 ראו M. Gaster, 'Hanina and the Frog', in *Ma'aseh Book: Book of Jewish Tales and Legends*, Philadelphia 1934, I, pp. 265-276. החיבור 'מעשה בוך' הודפס והועתק פעמים רבות בזמנו, וראו גם הערה 42 להלן.

8 ראוי להזכיר כאן סיפור הנתון בארכיון הסיפור העממי בישראל ע"ש דב נוי, המגלה קווי דמיון מסוימים לסיפורנו אך אינו זהה לו ולכן לא נדון כאן: אסע"י 12471, 'הרב והמלך הרשע' (סיפור: דדון שלמה, מרוקו).

העמים ושיחותיהם' (תל-אביב: מצפה 1934), 'הדס: מאגדות העמים ושיחותיהם' (תל-אביב: מצפה 1936), 'עולם מספר: מבחר מעשיות ושיחות של עמי העולם' (תל-אביב: י' שרברק 1952).

רשימות רבות בכתב ידו המצויות בארכיונו שבמכון גנזים, ולא הגיעו לידי פרסום, וכן תכתובות שלו עם אישים ואנשי רוח בני זמנו, מלמדות על עולמו ועל יחסו לאוצרות הסיפור העממי היהודי והלא יהודי. אין ספק, ברש היה אחת מדמויות המפתח וממובילי הטעם בקהילייה הספרותית הארץ-ישראלית עד שנות החמישים. ואולם דומה שבשנים האחרונות הוא נזנח ונשכח, הן מן התודעה הציבורית הרחבה הן מן התודעה המחקרית, וראוי לעניין זה להידון בהרחבה בנפרד.⁹ להלן יובא קומץ מעיזבונו הנוגע לנושא מאמר זה.

בארכיון אשר ברש מצויה בכתב ידו הקדמתו לקובץ הסיפורים 'משיחות ערב' (תל-אביב: מסדה 1958), שעיבד וערך.¹⁰ שם הוא מתאר את סיפורי הקובץ:

מחרוזת השיחות הניתנת בזה הוא מבחר קטן מאוצר הסיפורים העממיים המתגלגל מדור לדור בפיהם של מספרים ערביים בני הארץ. כמה מחוקרי ספרותה של ארץ ישראל הערבית שקדו על רשימת הסיפורים האלה בכתב, וגם הוציאו קבצים אחדים, מהם מתורגמים בלבד ומהם יחד עם המקור [...], ומתוכם שאבתי את עיקר החומר למחרוזת הבאה [...] לנו העברים חשובים הסיפורים משלושה טעמים: א. הם מלמדים אותנו את הלך רוחו ודרכי ביטוי העצמיים ביותר של שכנינו, שנגזר עלינו להיות עמם בכפיפה אחת. ב. יש בהם כמה סממנים חריפים של אמנות סיפור עממית, שכדאי לנו לסגלם לסיפורינו, כמות שהם או בדומה להם. ג. בתכלית קיצורם ובתמצית סגנונם הם דומים עד להפליא לחלקים שונים של אגדתנו המדרשית [...].

מתוך הדברים הללו אנו לומדים שברש מצא חשיבות בהיכרות עם המורשת הסיפורית של התרבויות השכנות, וכי באופן אינטואיטיבי, שכן לא עסק במחקר, הבחין בזיקות הבין-תרבותיות שבין עלילות סיפוריות, סמלים ואבות טיפוס. כמו כן ראה חשיבות

9 על יצירת ברש ראו, בין היתר, נ' טוקר, חזיון חולות וירכתי עולם: על זיקת המקום והזמן בסיפורי אשר ברש, גבעתיים 1980; ב"י מיכלי, 'אשר ברש בסיפוריו ההיסטוריים', דבר, ח' בסיון תשי"ג, 22 במאי 1953, עמ' 3; נ' גוברין, 'הסופר הנשכח אשר ברש: אי ההבנה שליוותה את יצירתו', האומה 187 (תשע"ג), עמ' 101-107. יצוין כאן שמלבד המונוגרפיה של טוקר, המבוססת על עבודת הדוקטור שלו, פורסמו על יצירת ברש בעיקר מאמרי ביקורת וסיקורת משנות השלושים ועד שנות השישים, ואולם בשלושת העשורים האחרונים הלך ונשכח, כפי שציינה בצדק רב גוברין במאמרה הנזכר כאן.

10 ארכיון גנזים, תיק 49, כ" 35207.

בסיגול סממני הספרות העממית לתוך הספרות היפה. עמדה זו ללא ספק מעניינת ומשקפת את משיכתו של ברש אל חומרים עממיים – עניין שיש בו כדי להסביר את יתר המיזמים הספרותיים שלו.

מתוך רשימות רבות בארכיונו של ברש על נושא הסיפור העממי עולה שהקדיש מחשבה רבה לאופן שבו מעצב המיתוס את התודעה התרבותית ואת ההשתייכות התרבותית. מכתביו עולה שהסופר צריך להימנע מהקניית אופי של ספרותיות יתר לעיבודו, אלא להשאיר את הסיפור בצמצומו המקורי. הוא אף נתן דעתו על סוגיית האגדה והמעשייה על היבטיהם הכלליים. אומנם מרבית הנחות היסוד שלו כבר אינן מקובלות היום בחקר הפולקלור, כמו למשל הקשר שבין המעשייה ל'עם הפשוט', אך ענייננו כאן במשקל הרב שהוא נותן ברשימותיו לדיון בסוגות הללו. בארכיונו מצויה למשל הרשימה הזו בכתב ידו:¹¹

האגדה קדומה, המעשייה מאוחרת. באגדה עסקו גם אנשים בעלי עמדה בכירה: כהנים, מורים, מלומדים. במעשייה עוסק העם הפשוט. אך שתיהן מקורן בחיי האדם הפרימיטיבי מן הזמן שהדמיון והמציאות עוד לא באו לידי הפרדה. הפולקלור מסתכל מרחוק בעיקר על חקירת העמים והשבילים הפראים והפראים למחצה ומקיש מתוכם על האגדה אצל עמי התרבות, שגם הם היו בראשיתם במצב כזה. פרייזר: 'מפליא כמה רב הדמיון בין האגדות על נושאים יסודיים אצל עמים שונים ורחוקים זה מזה, כגון בריאת העולם, החטא הקדמון, אות קין, המבול, האבות, הקרבת הבן, האבקות אדם עם אל, הקדוש [...] והאשה הבודדת (שמשון ודלילה), החייאת המת וכ"ו וכ"ו'. בתחילה היה המיתוס העולה ונכנס יותר ויותר לתחום התפיסה התרבותית: אצל היוונים באפוס ובטרגדיה, אצל העברים באמונת היחוד והמוסר התורני. בראשונה כוחות טבע, אלים, יצרים, אח"כ גבורה ותהילה, מוסר ומידות, כיבוש היצר, ויתור ומעשים טובים. [...]. האגדה העברית רבת פרצופים. מי"ב: 'לא ספרות אחת לעברים, בעלת רוח אחת, כי אם חלקי ספרות רבים ושונים לנו' [...].¹²

כפי שנראה כאן, ברש חוזר שוב ושוב לנושא הדמיון בין אגדות העמים, ולכך שישנם נושאי חתך ארכיטיפיים שחוזרים על עצמם במסורות שונות, גם אם הן נראות

11 ארכיון גנזים, תיק 49, כ"35323.

12 בצטטו את פרייזר ברש מתייחס לספרו על פולקלור בתנ"ך, ראו: J. G. Frazer, *Folklore in the Old Testament*, New York 1918. בצטטו את 'מי"ב' הוא מתייחס למבוא של ברדיצ'בסקי לצפונות ואגדות (לעיל הערה 4), עמ' יא.

רחוקות. הווריאציות הסיפוריות, שברש מודע להן, הן נדבך חשוב במפעל התרבותי שלו, המכנס יחד את הישן עם החדש.

עוד בעניין זה אצטט מתוך רשימה בכתב ידו, שמצויה בארכיונו ונוגעת לפולקלור הלשוני והספרות העברית:¹³

כל לשון ספרותית יונקת את מיציה החיוניים משפת העם. גם הסגנון הנשגב, כגון זה של הנביאים, יודע לנצל באמנות רבת רושם ניבים וביטויים שמקורם בהוי העממי. וכן גיתה בִּגְיָ¹⁴ ושיילר בוילהלם טל שקספיר ומולייר ורוסטן. גם הליריקה הדקה של היינה יש בה עושר כזה. לא רק שלום עליכם, שניצל ניצול מלא ורב חדירה את הורנאקולאר האידישי באוקראינה ומעבר לתחומיה, אלא גם שלום אש הרומנטי הספרותי שיצר חוטים צבעוניים של שפת העם לתוך מארגו. יותר מכל נטלו משפת העם הסיפור והדרמה הריאליסטיים, שהשיחה והדיאלוג תפסו בהם מקום עיקרי. שני סוגים אלה כמעט לא יתוארו בלי יסוד חזק של שפת עם. את ספרותנו האמנותית – בחדשה אני מדבר – קרה מקרה שאין כמעט דומה לו בספרויות אומות העולם. היא נוצרה בלשון שאינה מדוברת, [שהוא הלחם של כל לשון] והיתה מוכרחה להביא ממרחק לחמה. וזהו אחד הסודות שהסיפורים הראשונים תחילה בלשון המקרא (מאפו) ואחכ' בלשון המדרש (מנדלי) ועד היום היא מגששת בקרקעות רחוקים כדי למצוא לה אחיזה של ממש.

הרשימות הללו מעידות על הנתח הרחב שתפשו סוגיות של לשון וספרות בעולמו של ברש, לאו דווקא בגילוייהן העיליתיים הגבוהים, אלא בעיקר ובמייוחד בגילוייהן העממיים. כמו כן הן מעידות שהספרות העברית מצויה לדעתו בתהליכי חיפוש השראה במחוזות עתיקים, בדיוק כפי שהוא עצמו עושה במיזמיו התרבותיים לילדים.

מפעלו השני של ברש היה עריכת הירחון לנוער 'עתידות' משנת 1947 ועד 1959 יחד עם הסופר בנציון בנשלום. ברשימה 'על עתידות', המצויה בארכיונו, הוא ניסח את הרציונל של העיתון:

כנאמר בראש החוברת הראשונה, הציבה לה מערכת 'עתידות' מטרה, לתת לנוער העברי בארץ (ובמידה שניתן לנו להגיע – גם בחוץ־לארץ) כלי־ביטוי, שתעודתו לשמש אותו, בצורה המרחיבה את הדעת, בדרך חינוכו, השכלתו ועיצוב הכרתו הלאומית והאנושית, כדי לסייע לו בהתכשרותו לקראת תפקידיו

13 ארכיון גנויים, תיק 49, כ"35322. ההערה המופיעה בסוגריים מרובעים היא הערת ברש.

14 הכוונה למחזה 'גץ פון בריכנינגר', שכתב ופרסם גתה בשנת 1773.

כפרט וכחלק מכלל האומה המחדשת את חייה. כלי-ביטוי זה, נאמר שם, ישתדל לנטוע בלב הנוער העברי אהבה מתוך ידיעה לקניני עמנו, שפתו וספרותו ואורח-חיו האידיאלי [...].¹⁵

הדברים הללו ממחישים את החשיבות שהעניק ברש לחשיפה ספרותית כאמצעי חינוכי לאומי ולהיכרות עם השורשים התרבותיים היהודיים לשם הטמעת אהבה בנערים מתוך ידיעת תרבות, ועמדה זו עוד תודגם בהמשך.

לפי התכתובות הרבות המצויות בארכיונו, מסתמן שכעורך הירחון היה נתון בחיפוש תמידי אחר כותבים אפשריים ואחר חומר ספרותי חדש, במיוחד בתחום תרבות ישראל. התכתובות מלמדות שהוא פנה לגדולי החוקרים בדורו כדי שיספקו לו טורים בעלי אופי מידעי עבור ילדים ונוער, וכן היה בקשר עם טובי הסופרים כדי לקבל מהם יצירות מקוריות לפרסום.

בארכיונו מצויים אף מכתבים שקיבל מחוקרי הסיפור העברי, ובהם אברהם מאיר הברמן, עמנואל בן גריון ומרטין בובר. במכתבים הללו הם מיידעים אותו תדיר באשר לסיפורים המצויים בקבצים שונים, ובהם סיפורים שניתן וכדאי לדעתם לעבד לילדים. כך למשל כתב לו הברמן: 'אשלח לך סיפור יפה וקל מתוך "בן המלך והנזיר". כוונתי לסיפור "הציפור החכמה" [...]. אותו חומר שאני מתכוון לו כמעט שאינו מצריך הערות והסברים והוא משעשע ונעים לקריאה'.¹⁶ יש להניח שבדרך זו של תכתובות עם חוקרים ואנשי ספר הכיר גם את החומרים ששימשו אותו, במקביל, לכתובת קבציו שלו לילדים, ולכך עוד נגיע בהמשך.

עוד מצויות בארכיונו פניות שקיבל ברש מעת לעת ככותב עבור עיתוני ילדים אחרים, למשל מכתב מאת אהרן זאב עורך 'דבר לילדים':

השנה, בחוברת חנוכה, הפצי לתת ביטוי לצורות השונות של גבורת ישראל: גבורת המכבים, גבורת הנפש שבקידוש השם [...]. אם יש תחת ידך, או ביכולתך לכתוב מחדש או לעבד סיפור על קדושת השם בימי הביניים או בימי גזירות ספרד, אודה לך מאוד אם תשלח אותו אלי בהקדם האפשרי.¹⁷

מכתב זה מעיד על האופן שברש נתפש בו בקרב הקהילייה הספרותית, כסופר אשר נושא האגדה היהודית היה קרוב אל ליבו. על כך מעיד מפעלו השלישי, והוא קובצי האגדה היהודית שכינס ועיבד. ברש פרסם שני קובצי אגדות לילדים בצורה מהודרת

15 ארכיון גנוים, תיק 49, כ"ט 8059; ההדגשה במקור.

16 מכתב מיום כ' באלול תש"ג מאת א"מ הברמן. מכון גנוים, תיק 49, 1/15933.

17 19 בנובמבר 1947. מכון גנוים, תיק 49, 3/15988.

ובליווי של טובי המאיריים: 'מנורת הזהב' (תל-אביב: מסדה תש"ג, חיתוכי עץ מאת יוסף שטרן), ו'הנעל הקטנה' (תל-אביב: עם עובד תש"ז, חיתוכי עץ מאת יוסף שטרן), שבו מצוי כאמור הסיפור 'רבי חנינא והצפרדע'.

הקובץ הראשון, 'מנורת הזהב', בן ארבעים אגדות,¹⁸ והתקבל בהתלהבות: הוא הודפס בכמה הדפסות בשנות הארבעים והחמישים, עובד לעברית קלה, תורגם לאנגלית, וסיפוריו אף שולבו בתוכניות הלימודים הרשמיות.¹⁹

רשימת מקורות הסיפורים, שבפתיחת הספר, כוללת אסופות סיפוריות ואסופות מחקריות חשובות כגון: 'עושה פלא' ליוסף שבתאי פרחי (ליוורנו: 'קושטא [תרכ"ד]–תר"ל), 'אוצר מדרשים' במהדורת יהודה דוד אייזנשטיין (ניו יורק: כתב 1915), 'מאוצר האגדה' למיכה יוסף ברדיצ'בסקי [בן-גוריון] (ברלין: אחיספר תרע"ד), 'בית המדרש' במהדורת אהרון ילינק (לייפציג ווינה: פ' ניס תרי"ג–תרל"ח), 'ספר המעשיות' למרדכי בן יחזקאל (תל-אביב: דביר 1926–1929) ועוד. מקורותיהם של הסיפורים הללו בכתבי יד נדירים מימי הביניים ובדפוסים ראשונים, אולם ניתן להניח שלברש לא הייתה גישה לכתבים המקוריים הספונים, או כהיום, בספריות שונות ברחבי העולם ובאוספים נדירים. כך שהיכרותו עם הסיפורים נעשתה באמצעות מקורות משניים – מהדורות וילקוטים מודרניים שהיו נגישים לו בשנות הארבעים של המאה העשרים בארץ ישראל.

הדברים המופיעים מטה מצויים בארכיונו של ברש.²⁰ הם לא פורסמו בסופו של דבר, וייתכן שהם בגדר מכתב המיועד להוצאה, ובו תוכנית הספר והצהרת כוונות בלבד. על המסמך המקורי אין תאריך:

המעשיות שבספר מנורת הזהב שאובות כולן ממקורות עבריים וישראלים

18 ואלו הן: החלוקה, שליחות הנחש, שלושת תלמידיו של שלמה המלך, שלח לחמך, קול מן השמים, שני הצדיקים, בוסתנאי, עצם מעידיה, האפיפיור אלחנן, ארונו של רבי עמרם, דוד אלרואי, התסיד והארי, ההגמון שהוחזר למוטב, משיח אילמים, המצה החמה, האבן הטובה, רש"י והדוכס דוטפריד, טליסמא מדברת, גורת החבית, יש עוד תבשיל?, אל תסתכל בקנקן, שני החתנים, קונה השוורים, שכן טוב, פגישת חכמים, מנורת הזהב, השר מקוצי, מעשה רבי יוסף דילה רינה, תורה וכבוד, תיקון נשמה, החלום, משתה למלך, חטאו של צדיק, כובד עגלה, באר מים חיים, מאוני צדק, מגילת אסתר ומרדכי, הטבעת הגנובה או בזכות שבת, האוצר, סעדיה תופר הקדרות.

19 הספר עובד לעברית קלה במסגרת ספרונים להוראת עברית: א' ברש, מנורת הזהב, ג' ירדני (מעבדת), ירושלים 1963. בשנת 1965 תורגם לאנגלית: A. Barash, *A Golden Treasury of* 'מנורת הזהב' עובדו שוב במסגרת ספרונים להנחלת קריאה בכיתות היסוד: ר' גויגרסון וז' כנען, לקרוא קסום: קול מן השמים: אגדות יהודיות, ראשון לציון 1994.

20 מכון גנוים, תיק 49, כ"35395.

בתקופות שונות, החל ממדרשים מאוחרים, וכלה בספרות העממית של הדורות האחרונים. המעשיות נבחרו מתוך הקפדה יתירה, הן מן הצד האומנותי והן מן הצד הלקחי, כדי לשמש ספר מהנה, מועיל ומרומם לקורא העברי הקטן, שממנו יקנה לו, יחד עם ידיעות מסורתיות בעבר עמנו, גם רגש כבוד והערכה לכל מידה טובה שהצטיינו בה ישראל בדורות שעברו. מעשיות מחיי גאונים, תלמידי חכמים, צדיקים וחסידים, אנשי מעשה ומבקשי גאולה, וגם מחיי אנשים פשוטים מן העם, תמים וישרים, בעלי אמונה ובטחון וגבורת הנפש. המחבר השתדל בהרצאתו הפשוטה והאומנותית כאחת, לשמור על האופי המקורי המצומצם של היצירות וגם השתדל לקרבן לטעמו של הקורא בן דורנו [משפט שנמחק: בלי להוסיף את הנופך של הספרות החדשה]. הספר מצויר בידי נחום גוטמן ברוח הולמת את תוכן הספר וצורתו.²¹

המשפט שכתב ברש ומחק לאחר מכן, 'בלי להוסיף את הנופך של הספרות החדשה', מתאר את המאבק הפנימי שבו היה נתון במקומו כעורך של ספר מן הסוג הזה. כלומר, מחד גיסא הוא מבקש לשמר את הצביון המקורי של הסיפורים, ומאידך גיסא הוא רוצה להפוך את החומר למודרני ונגיש לילדים צעירים חילוניים ודוברי עברית. בסופו של דבר, עם מחיקת המשפט האמור, דומה שגברה אצלו כף השימור על כף החדוש. מבוא גנוז זה מלמד שתפישת עולם האגדה של ברש היא רומנטית ומיתית ומזכירה את גישתו של ברדיצ'בסקי, אשר מתוך הקדמתו ברש אף מעתיק ומצטט כאן ובהזדמנויות נוספות. כלומר ברש למד ממנו וקיבל את תפישתו ואף שאב סיפורים מתוך האסופות הסיפוריות שלו, ובמובן זה ניתן לומר שברש הושפע מתפישתו האומנותית והערכית של ברדיצ'בסקי במידה מרובה.

הקובץ השני, העוקב בתכנון ובנימתו אחר הקובץ הראשון, הוא בן שמונה עשרה אגדות.²² בשנות השישים והשבעים שודרו הסיפורים כתסכיתים עבור תלמידים, ברשת א' של קול ישראל בשעות הבוקר והצהריים. עובדה זו מצביעה על התחבבותם של הסיפורים על הקהל ועל מנגנון ממוסד להפצתם הרחבה מתוך תפישה שהם מבטאים ידע שחשוב שילדי ישראל יכירו. משום מה בספר זה לא ציין ברש במפורש את

21 במהדורת 1965, ובהדפסה השנייה בשנת 1968, האוירים הם של הנריק הכטקופף (1910–2004) ולא של יוסף שטרן. אין בידי מידע מדוע הוחלפו האוירים.

22 ואלו הן: שלושה שנתנסו, הנעל הקטנה, רבי חנינא והצפרדע, מעשה אונקלוס, הבן המופלא, רודף צדק, הרב והשיך, שני האמנים ושכרם, שני השותפים, קדושת הארץ, הנסתר, הציפור בכלוב הזהב, החסיד והאילן, מעייץ חתום, נרו של הניקלשפורגי, הרועה העובד את בוראו, היהודי של דויד המלך, ארץ השלום.

מקורותיו לסיפורי הקובץ 'הנעל הקטנה', כפי שעשה בפתח 'מנורת הזהב', אולם ניתן להצביע על מקורות הסיפורים בקובצי הסיפור העברי בימי הביניים ובקובצי הסיפורת החסידית של מזרח אירופה במאה התשע-עשרה. אגב, מפתיע לגלות שעל הקובץ 'מנורת הזהב' נכתבו סקירות ביקורתיות ספורות בעקבות הדפסת מהדורות חוזרות שלו,²³ ואילו 'הנעל הקטנה' לא זכה כלל להתייחסות ביקורתית על אף התקבלותו הנרחבת.

המשותף לשני קובצי הילדים הללו הוא שהם כוללים אגדות מעובדות מאוצר הסיפור היהודי בימי הביניים שמקורם בקבצים אלה: 'ספר המעשים',²⁴ 'מדרש עשרת הדברות',²⁵ 'חיבור יפה מהישועה',²⁶ 'ספר חסידים',²⁷ 'חיבור המעשיות מהמדרשות וההגדות',²⁸ 'משלים של שלמה המלך',²⁹ 'מעשיות שבתלמוד'.³⁰ ובכל אופן ברש נטל חומרים מתוך חיבורים הנחשבים היום למרכזיים בקורפוס הסיפור העברי בימי הביניים.

ג

מבין סיפורי שני הקבצים הללו אתמקד כאן בסיפור 'רבי חנינא והצפרדע', וזו עלילתו: בירושלים היה יהודי עשיר, חכם ומקורב למלך. כאשר קרבו ימיו למות, קרא לבנו יחידו, רבי חנינא, שהיה שקוד על לימוד התורה, וציווה עליו להמשיך ללמוד תורה ולעשות צדקה וחסד. עוד אמר לו שהוא ואשתו עתידים למות שניהם יחד לפני חג הפסח. הוא ציווה על בנו לצאת לשוק בערב הפסח, עם תום השבעה, ולקנות שם את הדבר הראשון שיוצע לו מבלי להתמקח על המחיר.

רבי חנינא מילא אחר מצוות אביו, ובתום השבעה על הוריו יצא לשוק וקנה שם

- 23 י' ליכטנבוים, 'מנורת הזהב לאשר ברש', על המשמר, 18 ביולי 1952; צ' רותם, 'אשר ברש ו"מנורת הזהב"', אומר, 10 בנובמבר 1967.
- 24 מצוי בתוך כ"א א"ב 135, וראו הערה 2 לעיל.
- 25 ראו רשימת כתבי יד ודפוסים בתוך ע' שפירא, מדרש עשרת הדברות: טקסט, מקורות ופירוש (ספריית דורות 70), ירושלים תשס"ה.
- 26 במקור חובר בערבית-יהודית. דפוס ראשון: ונציה ש"א, על סמך כתבי יד מוקדמים. מהדורה מדעית: רבינו נסים בן יעקב מקירואן, חיבור יפה מהישועה (ספריית מקורות ט"ו), ח"ז הירשברג (מהדיר), ירושלים תשי"ד.
- 27 דפוס ראשון: בולגריה רצ"ח, על סמך כתבי יד מוקדמים. מהדורה מדעית: יהודה בן שמואל החסיד, ספר חסידים, י' כהן ויסטינעצקי (מהדיר), ברלין תרנ"ב.
- 28 דפוס ראשון: פירארה שי"ד, ללא כתב יד קודם.
- 29 דפוס ראשון: קושטא רע"ז, כרוך עם 'דברי הימים של משה רבנו'. ללא כתב יד קודם.
- 30 דפוס ראשון: קושטא רע"ט, כרוך עם 'אלפא ביתא דבן סירא'. ללא כתב יד קודם.

קופסת כסף בשמונים זהובים. משחזר לביתו גילה שבקופסה יש קופסה קטנה נוספת, ובתוכה צפרדע. רבי חנינא החל לטפל בצפרדע, האכיל והשקה אותה, וזו הלכה וגדלה עד שלבסוף אזל כל כספו. אז אמר רבי חנינא לצפרדע שאין הוא יכול עוד לגדלה בביתו, שכן אין לו עוד כסף.

הצפרדע השיבה לו כי אל לו להצטער על שגידל אותה, והציעה לו למלא את כל משאלותיו. רבי חנינא ביקש מהצפרדע ללמדו את כל התורה. הצפרדע לימדה אותו את כל התורה וכן שבעים לשון, ולשון חיות ועופות ושיחת דקלים ועשבים, על ידי כתיבת כל המידע על פיסות נייר שרבי חנינא בלע אותן.

אחר כך ביקשה הצפרדע מרבי חנינא ואשתו להתלוות אליה ליער אילני, שם תגמול גם לאשתו של רבי חנינא. בהגיעם ליער שרקה הצפרדע, ולמשמע שריקתה הגיעו כל החיות והביאו עמן אבנים טובות ועשבי רפואה, והצפרדע לימדה את האישה להשתמש בהם.

אז גילתה הצפרדע לרבי חנינא ואשתו שהיא בנו של אדם הראשון שילדה לו לילית באותן מאה וחמישים שנה שהיה פרוש מחוה, ומאז הוא יכול ללבוש ולפשוט צורה כרצונו. בן רגע לבשה הצפרדע צורת עופר איילים, וזה נעלם ביער, ואילו רבי חנינא ואשתו שבו לביתם ונודעו כעשירים גדולים ומכובדים, כמו האב בזמנו.

באותו הזמן היה בירושלים מלך רע ורב מעללים שהיה שרוי בלא אישה. חכמיו הפצירו בו להינשא מפני שחשבו שהנישואים ייטיבו עמו ויסייעו בידו לתקן את דרכיו. בעודו שוקל את הצעתם, ירדה אל המלך ציפור והשירה על כתפו שעה ארוכה בצבע זהב. התבונן המלך בשערה ואמר לחכמיו כי יסכים להינשא אך ורק לאישה שהשערה שייכת לה. המלך הטיל על חכמיו למצוא את האישה, וְלא ידון את כולם למיתה. נבוכו החכמים והחליטו להציע למלך להטיל את המשימה על רבי חנינא, מפני שקינאו בו וקיוו שהמלך ישפוך עליו את כעסו.

חנינא נאלץ לקבל עליו את משימת חיפוש המלכה. הוא נפרד מאשתו וילדיו, לקח עימו שנים עשר זהובים ושלוש כיכרות לחם ויצא מיד לדרך. תלמידיו ליוו אותו עד חוצה ליער, ולאחר מכן נותר לבדו ביער. ביער נתן חנינא כיכר לחם אחת לעורב רעב ושנייה לכלב רעב, ולמחרת קנה בכל כספו דג שדגו דייגים בנהר ושחרר אותו חזרה אל המים.

רבי חנינא הלך עד שהגיע ליער גדולה, ומלכת אותה מדינה הכניסה אותו אל הארמון. משסיפר לה את סיפורו הבינה המלכה שהיא האישה שהוא מחפש. המלכה נכונה לעזור לו להציל את עצמו ואת הקהילה היהודית ולבוא אתו אל מלך ירושלים. אולם לפני כן הטילה עליו להביא לה שני כדי מים, אחד מגן עדן ואחד מן הגיהנום. כשיצא רבי חנינא אל מחוץ ליער בא העורב שקיבל ממנו את לחמו והביא לו את דליי

המים כמבוקש. אז ביקשה המלכה מרבי חנינא שיביא לה את טבעתה שנפלה אל הים, והדג שהציל הביא לו את הטבעת. אולם ברגע שהדג פלט את הטבעת ליבשה הגיע חזיר בר ובלע אותה. אז בא הכלב שחנינא עזר לו, רדף אחרי החזיר, קרע אותו לגזרים והביא לרבי חנינא את טבעת המלכה. משלא נותרה לה בררה, התלוותה המלכה אל חנינא חזרה לירושלים.

כשראה אותה המלך הרשע מצאה חן בעיניו מאוד. בינתיים הרגו שרי המלך את חנינא מרוב קנאה. המלכה נטלה ממי גן עדן והקימה את חנינא לתחייה. המלך ושריו נדהמו כל כך עד שהמלך ביקש שתהרוג גם אותו ותקים אותו לתחייה. המלכה סירבה ואמרה שהיא יכולה להחיות רק צדיקים. אולם המלך עמד על דעתו וביקש מאחד משומרי ראשו שיכהו בחרבו. אז לקחה המלכה את מי הגיהנום, יצקה עליו עד שנשרף כליל, ואמרה ליועצים: רואים אתם? אילו היה צדיק היה קם כעת לתחייה. כשראו השרים את חוכמתו של רבי חנינא מינו אותו למלך על ירושלים, והמלכה שבה למדינתה ולכיסא מלכותה.

באמצעות סיפור זה נחשף הקורא העברי הצעיר לא רק לסיפור עברי נדיר מימי הביניים, שברש החייה מחדש, אלא הוא נחשף בעקיפין אף למקורות יהודיים ובין־לאומיים קדומים עוד יותר החבויים בסיפור, מהדהדים מתוכו ומשמשים לו תשתית והשראה.

חנינא הוא גיבור קלסי אוניברסלי ובסיפור ארוגים מוטיבים בין־לאומיים רבים. כמה כיווני השפעה אפשריים יש לאגדה זו. זה של 'אלף לילה ולילה' ושל עולמות הסיפור ההודיים־פרסיים ממזרח,³¹ וזה של 'טריסטן ואיזולדה' ממערב.³² שפע המוטיבים הבונים את עלילת הסיפור נקלטו ככל הנראה אף מן הסביבה הצרפתית והגרמנית שבה הועתק כתב היד: בעלי חיים אסירי תודה ממלאי משאלות,³³

31 ע' בן־גריין, שבילי האגדה, מהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת ירושלים תש"ל, עמ' 116–117. וראו גם L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, V, Philadelphia 1925, p. 148, n. 19; ע' יסף, 'בין־טקסטואליות בספרות העממית: לשאלת הופעתם של נושאים פגניים בסיפורי עם יהודיים של ראשית העת החדשה', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יט"כ (תשנ"ח), עמ' 287–309. ראו גם מחקרים שעמדו על ההשפעות ההודיות או הפרסיות על הסיפור: הנ"ל, כמרגלית במשבצת: קובץ הסיפורים העברי בימי הביניים, תל־אביב תשס"ד, עמ' 150–152, הערות 53, 55, 56.

32 יסף, סיפור העם העברי (לעיל הערה 6), עמ' 637 הערה 28.

33 ראו בהתאם הערותיו של עלי יסף לסיפור: 'ספר המעשים: לאופיו מקורותיו והשפעתו של קובץ סיפורים מזמנם של בעלי התוספות', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 11; הנ"ל, סיפור העם העברי (לעיל הערה 6), עמ' 298–301, 637 הערה 28; הנ"ל, כמרגלית במשבצת (לעיל הערה 31), עמ' 150–152, 156–162, והערות 51–58. ראו גם מוטיבים בין־לאומיים אלה: B350 'greatful animals', B360 'animals greatful for rescue from peril or death', B375.1 'fish returned to water: greatful', B391 'animal greatful for food', B451.5 'helpful raven', B458.2.1

בעלי חיים פלאיים וידיעת שפתם,³⁴ מים מחוללי פלאים,³⁵ והתאהבות באישה מרוחקת.³⁶

מבחינה עלילתית וסגנונית הסיפור מגלה דמיון למעשיות אירופיות אחדות כדלהלן: מעשיות העוסקות בגיבור תמים וישר המשרת את מלכו במסירות, מומת על לא עוול בכפו ומוחזר לחיים באורח פלא: 'פרנגד הנאמן' (AT 531)³⁷ ו'יוחנן הנאמן' (AT 516).³⁸ מעשיות העוסקות במערכת יחסים הנרקמת בין אדם לבין יצור פלאי, פעמים הוא כלוא בתוך כלי קיבול וניצל על ידי הגיבור: 'הרוח בבקבוק' (AT 331), פעמים נתון בעל החיים הפלאי בסכנת חיים וניצל בזכות טוב לבו של הגיבור: 'שפת בעלי החיים' (AT 670), 'הדייג ואשתו' (AT 555) ו'מלכת הדבורים' (AT 554), ופעמים שההרפתקאות המזומנות לגיבור נובעות מתוך צוואת אב חידתית.³⁹ כל אלה מספקים הדהודים מרומזים יותר או פחות לעלילת הרפתקאות שבמרכזה שורה של משימות חיפוש וניסיונות, ובעקבותיהן הופך חנינא בגרסת ברש למלך על ירושלים.⁴⁰ יתר על הדרושיה הבין-תרבותית שמתנהל בין הסיפור היהודי לסיפור הבין-לאומי, עדיין יש לבחון את הגרסה הכתובה הראשונה של הסיפור מן המאה השלוש-עשרה, וכן את גרסת היידיש בת המאה השבע-עשרה, הנטועות שתיהן במסגרת התרבות היהודית, כדי להכיר את מקורותיו של עיבודו של ברש. בכך נדון בסעיף הבא.

-
- 'fish recovers ring from sea', B470 'helpful fish', H1132.1.1 'task: recovering lost ring from sea', H982 'animals help man perform task' S. Thompson, *Motif Index of Folk Literature*, Rev. and Enl. Edition, Bloomington 1966
- 34 ראו מוטיבים בין-לאומיים אלה: B211.3 'prophetic bird', B143 'mythical frog', B98 'speaking bird', B216 'knowledge of animal language'
- 35 ראו מוטיבים בין-לאומיים אלה: H1321.1 'resuscitation by dew from heaven', E80.4.1 'quest for water of life'
- 36 ראו מוטיבים בין-לאומיים אלה: H1213.1 'identification by hair dropped by bird', T11.4.1 'love quest for princess caused by sight of one of her hairs dropped by bird', H75.2 'quest for princess through sight of unknown princess'
- 37 הרכיבים המשותפים לשני הסיפורים הם רבים: החזרת דג למים, הבאת כלה למלך, מילוי משימות, לבה של הכלה נתון לפרנגד ולא למלך, ראשו של פרנגד נכרת ומושב למקומו על ידי המלכה. על הדמיון בין גרסת גרים לסיפורנו, ראו: ע' בן-גריון, שביילי האגדה (לעיל הערה 31), עמ' 138.
- 38 ראו ניתוח פסיכואנליטי של הסיפור מאת ג'ונס: S. S. Jones, *The Fairy Tale: The Magic Mirror of Imagination* (Studies in Literary Themes and Genres 5), New York, NY 1995, pp. 53-63
- 39 ראו ע' יסיף, 'הסיפור על האיש שלא נשבע מימיו', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ח (תשמ"ח), עמ' 14-15.
- 40 לדיון השוואתי נרחב בנוסח כ"א'ב 135, ראו טוהר, יוחנן והעקרב (לעיל הערה 6), עמ' 54-66.

ד

כאמור, גרסתו הראשונה של הסיפור 'רבי חנינא והצפרדע' הופיעה בתוך קובץ סיפורים המכונה 'ספר המעשים', בכתב יד א"ב 135, שהוא כתב יד עברי מימי הביניים ובו אוסף גדול במיוחד של סיפורים בעברית. ידוע כי שמו של מעתיק הקובץ הוא שמואל, הסיפורים מובאים בו ללא כותרת, ולמעשה מועתק בו רצף של שישים ותשעה חיבורים וסיפורים עבריים ללא פרטים על מקורות הסיפורים.⁴¹ סיפורי 'ספר המעשים' מעולם לא הובאו לדפוס בהרכבם ובסדרם זה ואף לא הועתקו מחדש, ולמעשה נותרו ספונים בכתב יד נדיר זה.

עלילת הסיפור 'יוחנן והעקרב' בנוסח כ"י א"ב 135 מעט שונה מגרסת ברש לילדים, ונתאר אותה בקצרה לשם ההשוואה:

אביו של יוחנן נוטה למות, והוא מצווה על בנו על ערש מותו ללכת אל השוק ולקנות את הדבר הנדיר ביותר שימצא. עם תום ימי האבל מקיים יוחנן את מצוות אביו, וקונה בשוק גביע בסכום גבוה ביותר. הגביע שנרכש קשה לפתיחה ויוחנן משקיע כל מאמץ לפתוח את הגביע, ולבסוף מתגלה בתוכו עקרב. העקרב אוכל ללא הפסקה, הולך וגדל עד לממדים עצומים ומכילה את כל כספה של המשפחה. אולם לבסוף הוא מציג את עצמו כבנו של אדם הראשון, ובתמורה לטיפול המסור שקיבל מיוחנן ואשתו הוא מתחייב למלא אחר בקשותיהם של בני הזוג. לשם כך מוביל אותם העקרב ליער מופלא המאוכלס בחיות ענקיות ופלאיות, שם יוחנן מבקש מהעקרב ללמדו את שפת בעלי החיים, ואילו אשתו מבקשת ממון רב. העקרב ממלא ברצון אחר שתי הבקשות, אולם הוא מזהיר את יוחנן כי צפויות לו עוד צרות רבות. חלקו השני של הסיפור נפתח בבקשת המלך בעירו של יוחנן להינשא אך ורק לאישה שאת שערותיה הזוהבות הטיל

41 על הקובץ ראו מחקריו של עלי יסיף: ספר המעשים (לעיל הערה 33), עמ' 409–429. גרסה עדכנית למאמר: הנ"ל, כמרגלית במשבצת (לעיל הערה 31), עמ' 136–165; וכן הנ"ל, "פנאי" ו"רוח רחבה": הלכה ומעשה בהתהוות הסיפור העברי בימי הביניים, קריית ספר סב, ג"ד (תשמ"ח–תשמ"ט), עמ' 888–892. כן ראו מחקריה של רלה קושלבסקי, אשר עוסקת בהכנת מהדורה של 'ספר המעשים', המלווה בפרקי עיון ומחקר: R. Kushelevsky, 'Family Images and Identities: "Shooting at Father's Corpse" (Tubach 1272): A Comparative Study', *Fabula* 53,3-4 (2011), pp. 228-240; eadem, 'Chastity versus Courtly Love in a Hebrew Story Collection from Medieval Northern France: A Study of "The Poor Bachelor and his Rich Maiden Cousin"', *JSQ* 20,1 (2013), pp. 61-82; eadem, 'Discourse of Abstinence in Medieval Northern France: "A Slave for Seven Years" in *Sefer ha-Ma'asim* and "The Life of Alexis"', in E. Baungarten and J. Galinsky (eds.), *Jews and Christians in 13th-Century France: Culture, Society and Mutual Perceptions* (New Middle Ages Series, ed. by B. Wheeler), Palgrave Macmillan (forthcoming)

לרגליו עורב. בקשה זו מותירה את יועצי המלך חסרי אונים, והם מזעיקים את יוחנן שיוודע את שפת בעלי החיים כדי שימלא אחר הבקשה. יוחנן מבקש ומקבל שלוש שנים לביצוע המשימה ויוצא אל היער המופלא, שם הוא חולק את לחמו עם עורב וכלב ענק ומציל ממות דג ענק. לאחר נדודים הוא מגיע אל הממלכה שבה נמצאת הכלה המיועדת של מלכו, אולם היא נכונה לבוא עם יוחנן רק אם יביא לה שני דליי מים – מגן עדן ומן הגיהנום, וטבעת מעוטרת באבן חן שאבדה לה בנהר. כאן נחלצים לעזרתו העורב, הכלב והדג, שיוחנן עזר להן קודם לכן, וממלאים את בקשות המלכה, והיא מתלווה אל יוחנן. בהגיעה לממלכה היא מנסה לעכב את נישואיה למלך הרשע הנלהב לכבוש אותה. בינתיים נודע ליוחנן שאשתו נפטרה ובניו נלקחו לעבדים, ואנשי המלך, המקנאים בו על הצלחתו, הורגים אותו ומבתרים את גופתו. המלכה מצליחה לאחות את האיברים ולהשיב את יוחנן לחיים באמצעות שימוש במי גן העדן ובטבעת שהביאו לה בעלי החיים, תוך שהיא שוכבת על גופו ומצמידה את פיה אל פיו. לאחר שהיא מביאה למותו המכוון של המלך ושורפת במי הגיהנום את יועציו, היא נישאת ליוחנן אשר אף תופס את מקומו של המלך הרשע.

מבחינה סגנונית מתאפיין נוסח הסיפור בכתב היד מימימדי הביניים בשיבוצים רבים מלשון מקרא ולשון חכמים המעצימים את העלילה ברובדי משמעות נוספים. כך למשל פניית יוחנן אל העקרב לקוחה מתוך בקשת אברהם מה' לחוס על סדום: 'אל נא יחר לאדוני ואדברה' (בראשית יח 30), ובכך מעצימה את דמותו של יוחנן כצדיק ואת העקרב כשליח ה'. וכן דברי המלכה, הלקוחים מתוך תפילת חנה 'כי האלהים הוא הממית ומחיה ומוחץ ומרפא ומשפיל ומרום' (שמואל א ב 6–7), מעצבים אותה כצדיקה ובעלת נס ומדגישים את מצוקתה ואת חיבתה ליוחנן. כמו כן בולטים בנוסח זה כמה ביטויים ארוטיים. כך למשל מוצב דו־שיח פגישת המלכה במלך הרשע, בדומה לתיאור במגילת אסתר (אסתר ב 12):

ורצה המלך לכונסה מיד ולהכניסה לו לחופה וענתה ואמרה אותה צדקת לא כן יעשה במקומינו לדבר אל אשה ולהכניסה מיד לחופה אלא תן לי זמן שנים עשר חודש כי כן ימלאו ימי מרוקי הבתולות להיות ששה חודשים בשמן המור וששה חדשים בבשמים בתמרוקי הנשים ובוה ראויה הבתולה לבא אל המלך.

נס ההחייאה של יוחנן מתואר בכתב היד האשכנזי כך:

ונגעה מן האבן הפצעים ונתחברו העצמות והגידים בשביל כח האבן שהיה בתוך הטבעת וגם לקחה מן המים של גן עדן ורחצה כל בשרו ונתרפא וישב בשרו כבשר נער קטן ואז שכבה עליו ותשם פיה תוך פיו ונשקה אותו.

הביטויים הללו נעלמו מהגרסאות הכתובות האחרות של הסיפור, כפי שניתן ללמוד מנוסח 'מעשה בוך', שראה אור בדפוס כארבע מאות שנה מאוחר יותר.

קובץ הסיפורים היידי הפופולרי המכונה בקיצור 'מעשה בוך' נדפס לראשונה בבזל בשנת שס"ב (1602), וכותרתו המלאה היא: 'איין שוין מעשה בוך'. סיפורי ה'מעשה בוך' מצויים בחלקם בכתבי יד מוקדמים, אם כי אין בידינו כתב יד שאפשר להצביע עליו כעל המקור הישיר שממנו נעתק הדפוס הראשון. הקובץ מכיל 257 סיפורים. לאחר המהדורה הראשונה ראו אור במהלך 160 שנה עוד שמונה עשרה מהדורות, בשינויים קלים. מכאן נובעת טענתה של צפתמן שיש להתייחס אל 'מעשה בוך' כאל סוגה ולא כאל חיבור אחד. מריבוי המהדורות וההדפסות אפשר ללמוד שמדובר באסופת סיפורים פופולרית ביותר, שנדפסה והופצה במאות אם לא אלפי עותקים וששירתה קהל קוראי יידיש רחב ומגוון.⁴²

כאמור, הגרסה הכתובה העוקבת לגרסה העברית היא גרסה יידישית, שתואי העלילה שלה משתנה לכאורה קלות אך למעשה שינוי זה מצביע על תפיסת עולם שונה לחלוטין. בין גרסת המאה השלוש-עשרה העברית לגרסת המאה השבע-עשרה היידישית אין בידינו כל גרסה כתובה אחרת של הסיפור. לכן עשויים לעניין אותנו טיבם של היחסים בין 'ספר המעשים' לבין 'מעשה בוך', אשר עדיין טעונים בירור מחקרי מקיף. לענייננו נציין רק כי צינברג הבחין בויקה בין שתי הגרסאות של הסיפור,⁴³ ויסוף עמד על כך שלשני הקבצים יש סיפורים משותפים.⁴⁴ נוכחותם של סיפורים משותפים לשני הקבצים עשויה להעיד על השפעה מהקובץ העברי לקובץ היידי, ועל תרגום של סיפורים מעברית ליידיש, שהייתה השפה המדוברת והרווחת בקרב יהודים במרחב האשכנזי. עצם ההעברה והתרגום הם עדות לפופולריות של סיפורי 'ספר המעשים', ולשאיפה לשמר את הנרטיביות שלהם על אף שחלק גדול מקהל הקוראים המיועד שלו כבר לא קורא או לא מבין עברית. העברה ותרגום הם גם עדות לחשיבות של 'ספר המעשים' כמקור השראה ושאיפה לקבצים סיפוריים מודפסים. ידוע לנו היום שבשל העלויות הגבוהות של הפקת ספרים מודפסים בראשית תקופת הדפוס, עבדו המדפיסים בעיקר לפי דרישה וכוחות שוק, ובדרך כלל נדפסו כתבי יד שהפופולריות שלהם כבר

42 על הקובץ ראו ש' צפתמן, 'מעשה בוך: קווים לדמותו של ז'אנר בספרות היידיש הישנה', הספרות 28 (1979), עמ' 126–152. וכן הנ"ל, בין אשכנז לספרד: לתולדות הסיפור היהודי בימי הביניים, ירושלים תשנ"ג; ע' יסף, כמרגלית במשבצת (לעיל הערה 31), עמ' 136–165.

43 י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, א, תל-אביב 1959, עמ' 97, 254–256.

44 עלי יסף מונה שורת סיפורים שהופעתם הראשונה בכ"י א"ב 135 העברי והופעתם השנייה ב'מעשה בוך' היידי. סיפורנו לא נכלל ברשימה משום מה. ראו יסף, כמרגלית במשבצת (לעיל הערה 31), עמ' 165.

הייתה מובטחת. מובן שאין הדברים אמורים בספרי הלכה, פרשנות ותפילה, שהיה להם שימוש בנוהגי החיים היום-יומיים ואי אפשר היה בלעדיהם, אלא בספרות לשעות הפנאי שהיא בגדר קריאת רשות. הדפוס העברי בראשיתו לא נטה לאפשר הדפסת ספרי חול חדשים, אלא אם כן היה ברור שהעותקים שלהם אכן יימכרו.

בגרסת 'מעשה בוך' הפך יוחנן לחנינא, והעקרב הפך לצפרדע. באלה יש כדי להמיר את חומרי הסיפור לחומרים מוכרים יותר לקורא והקרובים לעולמו: השם 'חנינא' קרוב יותר ללשון המשנה, הגביע הופך לקערה – הלא היא קערת הסדר, והצפרדע מעוררת קונוטציות לכמה אמרות חז"ל המספרות בשבחה של הצפרדע⁴⁵ ובכך מחדדות את זהותה כבעל חיים מסייע, ובמיוחד בשל מכת הצפרדעים שניחתה על פרעה, ובזאת מתהדקת כל העלילה סביב חג הפסח וליל הסדר.

ואולם מהלך עלילת הסיפור כאן הוא מהלך מרוכך בהשוואה לכ"י א"ב 135. הרמיזות הארוטיות הושטמו, והסיפור מסתיים בהמלכתו של חנינא על ישראל. כלומר הגיבור יצא מתוך הסביבה היהודית והוא אף חזר אליה לבסוף ואף ניתב את אשתו החדשה פנימה אל תוך עולמו שלו – כל אלה הופכים את העלילה להולמת יותר עבור קוראים בני כל הגילים.

ה

נוסח הסיפור 'רבי חנינא והצפרדע' בעיבודו של ברש דומה יותר לזה של 'מעשה בוך', והוא אף מרוכך עוד יותר, בהתחשב בכך ש'הנעל הקטנה' הוא אסופת סיפורים לילדים ובני נוער. השינויים שהכניס ברש לעלילה העתיקה מעידים על האופן שבו תפש את מהותה של היצירה לילדים ואת תפקידו כעורך ספרות ילדים. ובכל אופן השינויים שהכניס בסיפור הם באופן עיצוב העלילה והדמויות, בסגלול לסיפור את הלשון העברית בת זמנו, המותאמת להבנתם של קוראים צעירים, ובחושפו בתוך כך את תפישתו החינוכית באשר לתכנים ההולמים ילדים ונוער.

כזכור, הסיפור בכ"י א"ב 135 מסתיים בנישואיו של יוחנן עצמו למלכה הזרה, המנצלת את כוחותיה העל-טבעיים כדי להשיג לעצמה את יוחנן, הגבר שבו היא למעשה חושקת. גרסת 'מעשה בוך' אף היא מסתיימת בנישואיו למלכה הזרה, אולם נאמר כי שניהם מלכו על ישראל שנים רבות. ואילו בגרסת ברש חוזר הגיבור אל אשתו הראשונה והופך למלך על ירושלים, והמלכה הזרה חוזרת אל ממלכתה. השינויים הללו מנטרלים את המשולש הרומנטי הבלתי פתיר שאפיין את גרסאות

45 למשל 'בכל עושה הקב"ה שליחותו, אפילו על ידי צפרדע' (בראשית רבה י, ז).

הסיפור הקדומות, שבהן נוצר אילוץ לפנות מהזירה את אשתו הראשונה של יוחנן, כדי לאפשר למלכה הזרה לפתות אותו ובסופו של דבר להינשא לו, על אף שהייתה מיועדת מראש להינשא למלך הרשע. שינויו של ברש מטשטשים אפוא לא רק את הרמיזות הארוטיות אלא אף את רעיון הכניעה בפני ה'אחר' הגדול וההיטמעות וההתבוללות בו, 'אחר' שהמלכה הזרה היא נציגתו בעלילה.

אני מבקשת להציע שגרסת ברש מחזירה את הדמויות המרכזיות לתוך המבנה המשפחתי הבסיסי השמרני. הסדר החברתי והמשפחתי שב אל כנו בסוף הסיפור לאחר שהופרע במהלכו, וחנינא מעוצב כבעל שררה וסמכות לאורך כל הסיפור וכאבי המשפחה היהודית, ולאחר מכן, כמלך יהודי. לעומת זאת המלכה הזרה מעוצבת אצל ברש כישות מסייעת ותו לא. במובן זה מצטמצם מקומה בעלילה, והיא הופכת לדמות תפקודית מינורית יחסית, מעין פיה טובה או דמות מסייעת, אשר נעלמת בסוף הסיפור לדרכה. כך נותר חנינא הדמות המרכזית והחיובית היחידה בסיפור, והוא משרת את הרעיון כי אמונה בקב"ה נושאת עמה שכר וכי השגחה פרטית והשגחה לאומית אחת הן.

גרסתו של ברש הפכה אפוא לסיפור מרוכך, מצונזר והגמוני אשר מציג בפני הקוראים הצעירים את הסדר החברתי הרצוי ומאושש מחדש את המדרג המגדרי, המשפחתי והחברתי המקובל: גבר אשר יוצא למסע הרפתקאות, חוזר בשלום לאשתו ומקבל גמול על אמונתו וצדיקותו. הגבר הוא ראש המשפחה, ובתור שכזה כוחות מגייס שונים מסייעים לו לשמור על מעמדו עד הסוף הטוב. השינויים הללו היה בהם כפי הנראה כדי להתאים את העלילה העתיקה לקוראים הצעירים בימיו של ברש.

במונחיה של קייט מילט⁴⁶ ביצע ברש פעולה של ניכוס מחדש של הכוח הגברי על ידי ההטמעה התרבותית של הסיפור בעיבודו השמרני, ובמיוחד לנוכח קהל קוראים אשר אינו מכיר ולא יכול להכיר את גרסת ימי הביניים המוקדמת, הפרובוקטיבית יותר. גרסת ברש מבטאת אפוא זירת מאבק מטפורית על שליטה, בהבנותה את הדפוס הפטריארכלי אשר מוטמע כמעט ללא הבחנה בתוצרים תרבותיים שונים, ובמרכזו שליטת הגבר על המשפחה במרחב הפרטי ועל המוסדות החברתיים במרחב הציבורי. באופן זה מגבילה גרסה זו את הכוח הנשי – בניגוד גמור לרוח הסיפור מימי הביניים. כך קרה שהסיפור בלבושו המודרני הוא הרבה יותר שמרני מהסיפור העתיק, וזאת מפני שקהל היעד שלו השתנה, ממבוגרים לילדים. כלומר, עצם הפנייה לקהל של ילדים ונוער, שיש לכאורה לחנכו ולגונן עליו מפני תכנים לא הולמים, מחזירה לכל דמות בסיפור את תפקידיה המגדריים והחברתיים המסורתיים. תופעה זו אינה ייחודית,

כמובן, רק לאגדה זו ורק לאשר ברש, והיא אופיינית לדרכי עיבודם של סיפורים מארון הספרים היהודי לילדים (ישראל לבנר, יוכבד סגל, צבי ליבנה ואחרים פועלים באופן דומה).

על אף נסיגת עליית גרסת ברש אל הסדר החברתי הפטריארכלי הנורמטיבי, רבה מאוד חשיבותו של המפעל הספרותי של ברש לילדים בקובצי סיפוריו. באמצעות שני הקבצים הפופולריים הללו החזיר ברש לתוך השיח הספרותי אגדות עתיקות מתוך הקנון היהודי המסורתי. הוא יצר בפועל קהל קוראים חדש, צעיר, אשר התוודע בזכותו לראשונה אל אוצר הסיפור העברי בימי הביניים.

יש לזכור שהקבצים הללו התפרסמו במחצית השנייה של שנות הארבעים, לאחר שואת יהודי אירופה, בתקופה שנחשבת היום תקופה מעצבת בתולדותיה של ספרות הילדים העברית, כאשר במרכז הקנון הספרותי לילדים עמדו בעיקר יצירות ספרותיות אשר שירתו את ההגמוניה הפועלית הציונית, כפי שהראתה לאחרונה יעל דר.⁴⁷ והנה ברש מציג לקורא קול שונה, חתרני, הטומן בחובו הדהוד רחוק ממסורת אבותיו באירופה ומצבת זיכרון לתרבות אשכנז הקדומה שהייתה ואיננה עוד וליהדות אירופה שזה עתה חוותה את טראומת ההשמדה הנוראה. בנוטלו סיפור נשכח ובהכניסו מחדש לתוך שדה הסיפור העברי באמצעות ספרות הילדים, ביצע ברש פעולה של הנכחה תרבותית שיש לה משמעות אידיאולוגית ולא רק פואטית-אומנותית. ברש הציב לפני הקורא העברי הצעיר גשר אל שורשיו הסיפוריים היהודיים הקדומים, אל מורשת סיפורית עתיקת יומין ואל סולם ערכים דתי-אמוני – כמעט בהתרסה אל מול הנימה החילונית הציונית והסוציאליסטית הספרותית של תקופתו לילדים. זאת ועוד, בהציגו יהודי 'גלות' נרדף כגיבור של סיפור הוא מעמיק התרסה זו.

נוסף על ההקשר ההיסטורי-תרבותי הכללי של ספרות הילדים העברית הארץ-ישראלית, נראה שדווקא במקרה של ברש יש לבחון את קובצי האגדה לילדים שלו על רקע יצירתו למבוגרים. ובמיוחד יש להאיר לדעתי את סיפוריו ההיסטוריים של ברש, אשר פורסמו במקביל לקובצי הסיפור שעיבד לילדים, פחות או יותר באותן שנים, ואני נוטה לקשר בין אלה לבין אלה. אומנם אגדות הילדים מיועדות לקהל יעד שונה והן כתובות במסגרת כללים של סוגה שונה, אך קווי דמיון נמתחים בין הקבצים האלה לקבצים האחרים.

סיפוריו ההיסטוריים של ברש, אשר נכתבו בין השנים 1924–1946, כונסו בקובץ 'שיח העיתים' (תל-אביב: מסדה תשי"ב). הקובץ כולל סיפורים בדויים המבוססים על אירועים היסטוריים ממשיים, ובו סיפורים מן העבר הרחוק והקרוב. נושאי הסיפורים

47 דר, קנון בכמה קולות (לעיל הערה 1).

עוסקים בהיסטוריה של עם ישראל, בהיסטוריה הרחוקה ובזו הקרובה על פי סדר כרונולוגי: 'שאל והאתונות' – תבוסת שאול במערכה עם הפלישתים; 'עד היסוד' – שקיעתה של ירושלים הנכבשת על ידי חיילי רומא; 'הנשאר בטולדו' – עקירתו של היישוב היהודי בספרד; 'בפונדק אחד' – גירושם של יהודי רגנסבורג שבאשכנז במאה השש-עשרה; 'מול שער השמים' – חורבן של קהילות ישראל באוקראינה בימי השתוללותם של ההידמקים במאה השמונה-עשרה; 'עצמות ר' שפירא' – חורבן יהודי גליציה במלחמת העולם הראשונה; 'במארבורג' – שואת יהודי גרמניה.

החוט המקשר בין כל הסיפורים, והמתווה ההיסטורי ארוך הטווח שטווה כאן ברש מציג אמונה בחיניויות של עם ישראל. בכל סיפור הוא הדגיש במיוחד את יצר החיים של הדמויות המרכזיות, למרות הכול ואף על פי כן. כל סיפור מבליט בדרכו את ההתנגשות המתמדת בין יהודים לגויים משחר ההיסטוריה. הסיוט והאיום של העולם הזר טמון בתודעת הדמויות כל הזמן, גם בימי רוגע, ומכאן מסתמן שיהודי לעולם אל לו להיות שאנן בהיותו בגלות, מפני שגורל היחיד וגורל האומה שלובים זה בזה. דווקא מפני שמדובר בדמויות בדויות מתלווה לאירועים עיצוב סמלי. לפי שמואל ורסס מתגבש מתוך הסיפורים היסוד הקטסטרופלי שבתולדות עם ישראל, חורבן ושואה לגילוייהם בכל דור ודור, כולל בתקופת המלכים במקרא וכמובן בתקופות של גלות ונכר. חורבן של גלויות והתמוטטותן הטרגית הוא לפי ורסס חורבן כפול: ראשית החורבן שהביא לגלות, ושנית חורבן הגלות עצמה.⁴⁸ דב סדן טען שסיפורי ברש משכילים לקיים את שני היסודות, שנפרדו קודם בסיפורת העברית – דיוקן ההווי של הסיביבה מזה, ודיוקן נפשו של היחיד מזה. אין לפנינו גיבור התקוע בסביבתו ומתעוות בה, וכל זמן שהוא מדמה להיחלץ מתוכה הוא נלחץ לתוכה. אין לפנינו גיבור התלוש מסביבתו והוא נוהג בה עירוב משונה של שנאה ואהבה, אלא לפנינו גיבור שרשות היחיד שלו ורשות הרבים מתקיימות במקביל זו לצד זו.⁴⁹

ניתן לקרוא את סיפורי 'שיח העיתים' כהתבוננות מהורהרת בתרבות היהודית מתוך ניסיון לקשור יחד את כל החוליות ההיסטוריות בתולדות עם ישראל מימי קדם ועד ימיו. לא רק לקשור באופן מלאכותי, דומה שהוא רואה בכל אירוע בחיי האומה פרה-פיגורציה של האירוע הבא. מובן שהשואה היא אירוע השיא, אך לפניו קדמו חורבן בית שני, גירוש יהודי ספרד ופורטוגל, פרעות ופוגרומים ועוד, ועוד. מן העובדה שברש נטה לתאר את היהודי היפה בגולה, בגדולתו ובאצילותו, אשר אינו מתכחש

48 ש' ורסס, 'הסיפור ההיסטורי של אשר ברש', בתוך נ' תמיר-סמילנסקי (עורכת), אשר ברש: מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו, תל-אביב 1988, עמ' 90-98.

49 ד' סדן, 'בין עדנה לגיבוש', שם, עמ' 64.

ליהדותו, עולה נימה של געגוע לעולם שנותר מאחור, עולם שלאחר זוועות מלחמת העולם השנייה לא ישוב עוד.

במיוחד משך את תשומת לב המבקרים הסיפור 'הנשאר בטולדו'. שלום קרמר סבר שהסיפור נכתב לאחר שהתחילו להגיע הידיעות הראשונות על שואת אירופה, הסיפור הוא צורה של התמודדות עם המועקה שבידיעה, ויש לראות את גורל האומה מתוך ראייה מרוחקת כלפי העבר וכלפי העתיד. לטענתו מבקש ברש בסיפור זה להתייחס לתקופתו באמצעות האירוע ההיסטורי של גירוש ספרד, וכי זהו סוג של חשבון נפש של האומה.⁵⁰ גיבור הסיפור, היהודי הספרדי דון חוסה דיי-לאמיגו, נושא קלף עליו נכתב 'לא אמות כי אחיה', סוג של שבועה, ודון חוסה מקיים את השבועה בגופו ובנפשו. לפיכך החובה לחיות היא חובה אישית ולאומית, לא רק יצר קיום במובן הביולוגי-דרוויניאני, אלא צו מוסרי ותרבותי. ומכאן כמובן המסר הסמוי של המחבר אל קוראיו.

אומנם מבקרי יצירתו וחוקריה לא נתנו דעתם לקשר שהתהווה בין יצירתו לילדים לבין יצירתו למבוגרים. ולראייה, במונוגרפיה על יצירתו וכן באנתולוגיה על מבחר יצירתו אין אף לא מאמר אחד הנוגע ליצירתו לילדים.⁵¹ אולם ניתן להסתמך על אבחנתו של יוסף אבן באשר לגורמים האי-רציונליים, מסתוריים, דמוניים בסיפוריו של ברש⁵² לשם הבנת מכלול יצירתו לילדים ולמבוגרים כאחד: יצירת ברש למבוגרים מתארת את הקטסטרופה המתרחשת בכל דור, ואילו יצירתו לילדים היא תיאור של העולם היהודי בטרם נפגע ללא תקנה. לפיכך ניתן לקרוא את מכלול יצירתו כנר תמיד לכוח ההישרדות של היהודי אך גם לעוצמת השנאה כלפיו. יצירתו לילדים משחזרת מחדש את העולם היהודי ומציגה אותו לפני הקורא הצעיר במכלול גוניו וצורותיו. ביצירתו לילדים אין עצב גלוי או תחושת נרדפות, אלא יש פתיחת צוהר לעולם שהוא רחוק מאוד מהווייתו של הקורא העברי הצעיר. יצירתו שמרנית מצד תכניה אך חתרנית מבחינת הקול השונה שהיא מכניסה לתוך שדה ספרות הילדים העברית בארץ ישראל.

קובצי ספרות הילדים של ברש מנכיחים את הסיפורים העתיקים בתוך קורפוס הספרות העברית החדשה, כשמאחוריהם לא עומד חוקר, מאסף, מהדיר או מביא לדפוס (כגון הברמן או בובר או עמנואל בן גריון) אלא סופר. לפיכך תרומתם הגדולה של הקבצים הינה להתקבלותו המחודשת של הסיפור הקדום בהקשר חדש ולפני קהל

50 ש' קרמר, 'אשר ברש: המספר ומידותיו', שם, עמ' 86.

51 טוקר, חזיון חולות (לעיל הערה 9); י' אבן, 'מבוא', בתוך א' ברש, ילקוט סיפורים, תל-אביב תש"ם; ג' שקד, 'אשר ברש', בתוך הסיפורת העברית 1880–1970, א, [ירושלים] תשל"ח.

52 קרמר, אשר ברש (לעיל הערה 50), עמ' 88–89.

קוראים שונה. כך מתרחבים גבולותיה של התימה היהודית והיא צוברת קהלים חדשים ובעקבותיהם אף אדפטציות ייעודיות.

באמצעות הסיפור 'רבי חנינא והצפרדע' נמצאנו למדים שספרות הילדים העברית אינה עומדת בניגוד לספרות העממית, ואף לא לספרות למבוגרים, אלא היא חופפת להן באזורים רבים בזכות התשתיות התימטיות המשותפות לשלוש המערכות.

ד"ר ורד טוהר, המחלקה לספרות עם ישראל ע"ש יוסף ונחום ברמן, אוניברסיטת ברא"ל, רמת גן 5290002
vered.tohar@biu.ac.il

תקציר

**'רבי חנינא והצפרדע':
הד למסורת סיפורית קדומה מאשכנז
באסופה לילדים מאת אשר ברש**

ורד טוהר

במרכז המאמר עומד סיפור הילדים 'רבי חנינא והצפרדע', שעובד על ידי אשר ברש ופורסם באנתולוגיה 'הנעל הקטנה', המכילה עיבודי אגדות יהודיות מימי הביניים. המאמר מתאר כמה מגרסאותיו המוקדמות של הסיפור שנכללו בקובצי סיפור החל מן הגרסה שבכתב יד אוקספורד-בודליאנה Or. 135 (מאה שלוש-עשרה) ועד האנתולוגיות המודרניות של ברדיצ'בסקי. במאמר מתוארים השינויים שחלו בסיפור במהלך הדורות, ובהם השינויים של ברש. בתוך כך נבחנת דרכו בהנגשת אגדות יהודיות מימי הביניים ממסורת אשכנז לילדי ישראל כמהלך תרבותי מודע של החזרת סיפורים נשכחים לתוך קורפוס הסיפור העברי בכלל ולקורפוס ספרות הילדים העברית בפרט.

ABSTRACT

‘RABBI HANINA AND THE FROG’: AN ANCIENT ASHKENAZI
STORY ADAPTED FOR CHILDREN BY ASHER BARASH

Vered Tohar

This article treats a children’s story, ‘Rabbi Hanina and the Frog’, which was adapted by Asher Barash and published in his 1947 anthology of stories: *Hana’al Haqetana* [The Little Shoe], which contains adaptations of medieval Jewish tales. The article begins with early versions of the story, starting with ms. Oxford-Bodleian Or. 135, and goes on to the modern version of Berdyczewski. After describing the changes in the story over time, the article examines the way Barash made this Ashkenazi medieval text accessible to young Israeli readers, as a conscious cultural effort to restore forgotten tales to the repertoire of Hebrew literature, especially children’s literature.